

Bilim Tarihçiliğimizde Yeni Eğilimler*

Remzi DEMİR**

Türkiye’de bilim tarihi alanının kuruluşunda ve yayılışında Salih Zeki Bey, Adnan Adıvar, Aydın Sayılı, Sevim Tekeli ve Süheyl Ünver gibi araştırmacıların büyük katkısı olmuş ve günümüzde de esasları korunmakta olan bilim tarihçiliği anlayışımız bu şahsiyetler ve bunları yönlendiren tarihsel-toplumsal koşullar tarafından belirlenmiştir.

Ancak, elli seneyi aşkın süreç sonrasında ortaya çıkan gelişmeler bu anlayışın sorgulanmasını ve yeni birikim ve eğilimler çerçevesinde dönüşüme uğratılmasını gerekli kılmaktadır.

Maksat, “metin neşri ağırlıklı çalışmaları” merkeze alan temel eğilimden sapmak değildir; çünkü tarihçilik “birincil kaynaklara (metinlere)” dayanılarak yapılır ve henüz Türk Bilim Tarihi’nin bütün “bilimsel metinleri”, usulüne uygun bir biçimde yayımlanmamıştır.

Ancak bunun dışında acilen yapılması gerekenler vardır ve bunları tartışmaya açmak doğru eğilimlerin belirlenmesi ve uygulanması açısından yararlı olacaktır.

I

Tarihsel İdeolojiler

Öncelikle, bilim tarihçiliğimizin kuruluşunda büyük bir rol oynamış olan İslamcı ve Türkçü İdeolojiler’in dayatmalarından kurtulmak gerekir. Bunlar, “kuruluş

---

* Bu yazı daha önce “Sunuş” başlığı ile şu eserde yer almıştır: Rob Iliffe, *Bir Disiplinin Gelişim Hikâyesi, Bilim Tarihi*, Editör: Melek Dosay Gökdoğan, Çevirenler: Sedef Beşkardeşler, Tarık Tuna Gözütok, Lütfiye Günay, Serpil Kaygın, Tuba Uymaz, Burak Can Serdar, İstanbul 2016, s. 11-23.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı

aşaması”nda önemli bir rol oynamış ve tarihçilerimizi “maksat” sorunundan kurtarmış olabilir; ancak bugün gelmiş olduğumuz nokta açısından bakıldığında, bu ideolojiler artık destekleyici değil, köstekleyici olmaya başlamışlardır. Bu nedenle, “Ortaçağ İslam Dünyası’nda Bilimsel Çalışmalar” ve “Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri Türk Bilimi” gibi araştırma alanlarını korumakla birlikte, tarihsel araştırmaları ideolojik bakıştan ve bunun sonuçlarından bir an önce arındırmak gerekmektedir.

Unutmamak gerekir ki bilim, nesnellik üzerine kurulmuştur.

Tarihçiler ve bu arada bilim tarihçileri, elbette bilinçli veya bilinçsiz olarak yürürlükte bulunan resmî tarih tezlerinden büyük ölçüde etkilenirler. Bu bakımdan Cumhuriyet Tarihi boyunca esasen iki kuramın, yani önce “Türk Tarih Tezi”nin ve sonra “Türk-İslam Sentezi”nin çok etkili oldukları söylenebilir.

Marxist Tarih Anlayışı çerçevesinde geliştirilen “Berkesçi Model” ile Weberci Tarih Anlayışı çerçevesinde geliştirilen “Ülgenerci Model” ise, tarihsel okumaya sosyolojik bir bakış kattıkları için daha önce fark edilmesi mümkün olmayan kimi önemli sorunların kavranmalarını mümkün kılmalarına rağmen, resmileşmedikleri, yani İktidar tarafından desteklenmedikleri için, kendilerinden devşirilecek yararları maalesef sağlayamamışlardır.

Önümüzdeki yıllarda yapılacak çalışmalarla, bu modellerin sunmuş oldukları entelektüel imkânlar da muhakkak tüketilmeli ve bu bağlamlarda yürütülen uluslar arası tartışmalara iştirak edilmelidir.

II

Beşerî ve Sosyal Bilimlerin Tarihi

Doğa Bilimleri kadar, [bazen ikinci ve üçüncü kültürler olarak da adlandırılan] Beşerî ve Sosyal Bilimler de “bilim”dir ve bilimin bütünsel bir bilgisini yakalayabilmek için onların tarihini de araştırma konularımıza dâhil etmemiz gerekmektedir.

Maalesef bu konuda çok geç kalınmış ve dolayısıyla her ne kadar [bugün anladığımız manada] sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi Sosyal Bilimler XIX. yüzyılda Avrupa’da doğmuş olsalar da, bunların Doğu’daki kökenlerini ve gelişimlerini araştırmamak, söz konusu bilimleri teşkil etme şerefine sadece modern dönemlere ve eserlere ait olduğu gibi bir sonucun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Diğer taraftan bu durum, filoloji, tarih ve coğrafya gibi Doğu’da yerleşik olan ve kökleri çok eskilere uzanan Beşerî Bilimler’in tarihlerinin de ihmal edilmesi sonucunu doğurmuştur. Meselâ Osmanlı Bilim Tarihi Yazını’nın en hacimli alanlarından birisi coğrafyadır; buna mukabil, bildiğim kadarıyla coğrafya tarihi alanında herhangi bir yüksek lisans ve doktora tezi yaptırılmamıştır. Monografiler ise, birkaçı hariç nicelik ve nitelik itibarıyla yetersizdir.

III

Bilim Felsefesi, Sosyolojisi ve Psikolojisi

Bilim tarihi, bilimsel gelişmelerin doğasını, anlamak ve kavramak için her zaman tek başına yeterli olmayabilir; bu nedenle, hiç değilse gerekli zamanlarda bilim felsefesi, bilim sosyolojisi ve bilim psikolojisi gibi kardeş alanlarda üretilen bilgilerden de (kavramlar ve kuramlardan da) istifade etmek yoluna gidilebilir.

Ancak burada unutulmaması gereken önemli bir husus vardır: Bu alanlardan hiçbirisi “mesele”yi diğerlerinden daha iyi açıklama kabiliyetinde olduğunu savlayarak üstünlük taslayamaz. Her alan, sorunlara kendi açısından bakar ve diğer alandan bakanın göremeyeceği önemli bir bilgi veya bulguyu ortaya çıkararak genel araştırmanın gelişmesine katkıda bulunur. Bunun ötesi “disiplin şovenizmi”ne girer.

IV

Yardımcı Kültürler ile Bilim Kültürü

Bir dönemin bilimsel etkinliklerini doğru bir biçimde kavrayabilmek ve değerlendirebilmek için, bilim ile yakından veya uzaktan etkileşim içinde bulunan din, felsefe, hukuk ve edebiyat gibi bilgi alanlardaki gelişmeleri de gözden ırak tutmamak gerekir. Meselâ bir “din algısı” belirli bir konu üzerindeki bilimsel çalışmaları olumlu yönde etkilerken, başka bir “din algısı” olumsuz yönde etkileyebilir [veya etkisiz de bırakabilir]. Bu etkilerin hesaba katılmaması ve tarihsel araştırmanın sadece bilimsel metinler ve bunlar arasındaki ilişkilerle sınırlandırılması, öyle anlaşılmaktadır ki “tarihsel hakikat”ın tam olarak anlaşılmasını yer yer büyük ölçüde güçleştirmektedir.

Bunun en güzel örneklerinden birisi, mütetekellimler ile filozoflar arasında cereyan eden “nedensellik meselesi” üzerindeki tartışmalarıdır. Acaba bu tartışmalar, Ortaçağ İslam Dünyası’ndaki doğa araştırmalarını etkilemiş midir? Bildiğim kadarıyla bu sorun, en azından Türk Tarihi bağlamında henüz teorik ve pratik bakımlardan yeterince incelenmemiş ve aydınlığa kavuşturulmamıştır.

Yeri gelmişken şunu da hatırlatmak gerekir ki, Batı Dilleri’ndeki “science” kavramının geleneksel “ilim” kavramından farklı bir kaplama ve kapsama sahip olduğu, ancak XIX. yüzyılın ortalarında tam olarak anlaşılmiş ve bunu karşılamak maksadıyla yine Arapça’dan alınan “fen” kavramı kullanılmıştır. Dolayısıyla, geçmişteki bilimsel etkinliklerin gerçeğe uygun bir şekilde görülebilmesi ve değerlendirilebilmesi için, bugün “bilim” olarak adlandırdığımız etkinliğin, tarih boyunca diğer kültürlerle münasebetleri aydınlığa kavuşturulmalıdır.

V

İktidar-Bilim İlişkileri

Türk Bilim Tarihçiliği'nin en büyük eksiklerinden birisi de, günümüze kadar iktidar-bilim ilişkilerine yabancı kalması ve bilimsel etkinliğin, siyasal ve toplumsal bir çevreden müstakil bir biçimde yürütülmüş olduğu sanısıyla hareket edilmesidir. Buna karşın özellikle son yıllarda bilim sosyolojisi alanında yapılmış olan bazı tercümelemler, bu hususta bir bilincin oluşmasına yol açmış ve bilimsel etkinliklerin siyasî ve ictimai temelleri üzerinde de durulmaya başlanmıştır.

Öyle anlaşılmaktadır iktidarı ele geçiren kişilerin veya grupların [zümrelerin, sınıfların, partilerin], bilimler hakkındaki ideolojileri ve politikaları veya hiç değilse ilgileri, tutumları, hoşgörülerini, bilim ve genel olarak düşünce tarihinin akışına büyük ölçüde yansıtılabilmektedir.

Meselâ el-Memûn'un felsefeye olan şahsî ilgisi ve hoşgörüsü, Uluğ Bey'in astronomi ve matematik tutkusu, Atatürk'ün tarih ve filoloji merakı [uluslaşma çabalarının bir sonucu olarak görünmektedir] bilimlerin kaderini bir ölçüde de olsa etkilemiş görünmektedir.

Diğer taraftan "halkın refahı için bilim", "askerî zaferler için bilim", "ticarî çıkarlar için bilim" gibi temel ilkelerden birine veya birkaçına dayandırılmış bilim politikalarının çok farklı bilimsel sonuçlar yaratacağı da aşîkârdır. Meselâ İkinci Dünya Savaşı sonrası giderek güçlenen "Kapitalist ve Emperyalist Bilim Yorumu", çağların bilgeliğini dışlayan ve insanlığın temel kaygılarını umursamayan ilkeler üzerinde yükselmiş ve bu tercih, birçok çevrenin bilimi sevimsiz bir uğraş, bir baş belası olarak algılaması sonucunu doğurmuştur.

Bilim tarihçilerinin, bu menfi gelişmelerle de mücadeleyle hazırlıklı olmaları gerekmektedir.

VI

Teknoloji ve Sanayi Tarihi

Bilim kavramı, tarih boyunca farklı anlam içeriklerine sahip olmuş ve nihayet Bilimsel Devrim ve Sanayi Devrimi olarak isimlendirilen süreçler sonrasında, bugünkü anlamına kavuşmuş ve adeta teknoloji ile birleşmiştir. Bu da şuna işaret etmektedir ki hiç değilse XVII. yüzyıldan sonraki bilimsel gelişmeleri [hiç değilse doğabilimlerindeki ilerlemeleri] teknolojik gelişmelerden bağımsız bir şekilde incelemek, bazı temel noktaların gözden kaçırılmasına ve değerlendirme hatalarına düşülmesine neden olabilecektir.

Bu durumdan kurtulabilmek ve tartışmaları daha geniş bir perspektiften yürütebilmek için bilim tarihi ile teknoloji tarihi çalışmalarını ihtiyaç hasıl oldukça birleştirmek gerekebilir. Meselâ, Cumhuriyet Dönemi Bilim Tarihi'ne yönelik araştırmalar esnasında, sanayi ve teknoloji tarihini gözden ırak tutmamak gerekmektedir; çünkü birçok yüksek okul ve bölüm, ziraat, sanayi ve ulaşım alanlarında yapılması öngörülen atılımlar için gerekli olan yetişmiş eleman açığını kapamak maksadıyla kurulmuştur.

VII

Mukayeseli Çalışmak

“Mukayese Yöntemi”, tarihçilerin ve başka araştırmacıların sıklıkla kullandıkları bir yöntemdir. Biz de yeri geldiğinde, meselâ Takiyüddin'in matematik ve astronomi alanlarındaki katkılarının değerini tam olarak tesbit ve tayin edebilmek için bu yöntemden istifade yoluna gitmiştik.

Ancak çok daha büyük çaptaki tarihsel sorunların derinden anlaşılmasında da bu yöntemden yararlanmak icap etmektedir. Meselâ modernleşme konusunda Rusların ve Japonların Türklerden daha başarılı olmalarının ardından yatan sebeplerin araştırılması gerekmektedir. Elbette böyle bir çalışma, Rus Bilimi'nde ve Japon Bilimi'nde sağlam bir bilgi birikimine sahip olmayı gerektirdiği için, çifte-donanımla yapılabilecektir.

Türkiye'deki bilim tarihçilerinin -ki sayıları on civarındadır- tamamına yakın bir kısmının sadece İslam ve Türk Bilimi alanlarında uzmanlaşmaları, böyle bir açılımın gerçekleştirilmesini engellemektedir.

VIII

Evrensel Bilim Tarihi Çalışmalarına Katılmak

Diğer taraftan [bilim tarihi, evrensel bir araştırma dalı olduğuna göre], artık başka ulusların ve uygarlıkların bilimsel etkinliklerini incelemeye ve karanlıkta kalmış noktaları aydınlatmaya yönelik tarihsel araştırmalara girişmenin de vakti gelmiştir. “Herkes kendi tarihini araştırсын” veya “Batı, kendi tarihini bizden iyi bilir ve inceler” gibi argümanlar ileri sürerek araştırma etkinliğini tahdit etmenin manası yoktur; her alanda yeni bilgi veya yeni görüş üretmek mümkündür.

Kanaatime göre, en güçlü olmamız gereken dönemlerden birisi Eski Çağ Yunan ve Bizans Dönemleri'dir; çünkü bu dönemler, hem Batı Bilimi'nin hem de Doğu Bilimi'nin temellerini teşkil etmiştir ve Rumlarla Türkler arasındaki fikrî münasebetler, son zamanlara kadar sürüp gelmiştir.

Bu yöndeki açılımın, bizleri şovenizm ve sübjektivizm batağına saplanmaktan koruyacağına ve ufkumuzu genişleteceğine şüphe yoktur.

IX

Cumhuriyet Bilim ve Teknolojisi

Benim hocalarım, Aydın Sayılı ve Sevim Tekeli, yakın dönem bilim tarihi çalışmalarına çok az ilgi duymuşlardır; basma eserler yerine yazma eserleri ve Cumhuriyet Dönemi yerine Osmanlı Dönemi'ni tercih etmişlerdir. Bunun için de kendilerince haklı nedenleri bulunmaktadır.

Ancak bugün gelmiş olduğumuz noktada, Cumhuriyet Dönemi bilimsel ve teknolojik etkinliklerinin geçmişi, muhtemelen siyasi ve sosyal olayların da zorlamasıyla tartışılmaya ve incelenmeye başlanmıştır. Henüz çok az sayıda çalışma yapılmıştır; ama önümüzdeki yıllarda bunların sayısının artırılması, bizden birkaç kuşak öncesinde yaşayan atalarımızın bilimsel başarılarını anlamamız ve güçlendirmemiz açısından çok yararlı olacaktır.

Burada karşılaşılan en büyük sorun, hiç şüphe yoktur ki “nesnellik” sorunudur; çünkü tarihi, farklı ideolojiler üstünden okumak isteyen eğilimler, [dün olduğu gibi bugün de] olup bitenleri saptırmakta ve karartmaktadır. Bilim tarihçileri, hiçbir vakit nesnellikten ayrılmamalı ve gelecek kuşakların aldanmaması için azamî ölçüde tarafsız olmaya gayret etmelidirler.

X

Bilim ve Teknoloji Politikası

Günümüz bilim ve teknolojisinin niteliklerinin belirlenmesi ve geleceğin bilim ve teknolojisinin niteliklerinin öngörülmesi, yani sağlıklı bir bilim ve teknoloji politikasının tesbiti için gerekli hazırlıkların yapılması, elbette bilim ve teknoloji tarihi araştırmalarının sonuçlarına dayandırılmak mecburiyetindedir; yakın dönem bilim ve teknoloji tarihi araştırmaları bu açıdan bakıldığında da önem arz etmektedir.

Öyleyse bilim tarihi, bu noktadan itibaren geçmişi betimleyen bir araştırma alanı olmaktan çıkarılarak geleceği biçimlendiren veya en azından öngören [fütüristik] bir araştırma alanı haline de dönüştürülebilir ki bu durumda daha gerçekçi hedefler belirlenebilecek ve böylece kaynakların boşa israf edilmesinin önü alınabilecektir.

Bu nedenle, Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, TÜBİTAK, TÜBA, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ve nihayet Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu gibi kurum ve kurullarda, bu maksatla eğitilmiş bilim tarihçi-

lerinin görevlendirilmemiş olmasını ve bilim ve teknoloji politikalarının, sadece bilginlere ve mühendislere hazırlanmış olmasını önemli bir eksiklik olarak görmek gerekir.

XI

Ampirik Aşamadan Teorik Aşamaya Geçmek

Bilim tarihçileri, şöyle böyle Salih Zeki'den bu yana İslam Bilim Tarihi ve bu bağlamda Osmanlı Bilim Tarihi hakkında ampirik malzeme toplama faaliyetlerini yürütmektedirler ve yurt dışındaki meslektaşlarımızın katkılarını da buna eklersek bugüne kadar hatırı sayılır bir bilgi üretimini gerçekleştirmeyi başarmışlardır. Bu, elbette ki iyi bir gelişmedir ve bütün yazma ve basma eserler tüketilinceye kadar sürdürülmesi gerekmektedir; ancak diğer taraftan unutmamak gerekir ki bu muazzam malzemeyi, bir teorik çerçeveye oturtmak ve bu çerçeve dâhilinde okumak gerekmektedir; aksi taktirde, Osmanlı Dönemi Bilimsel Etkinlikleri'ni bütünsel olarak belirlemek ve açıklamak mümkün olmayacaktır.

Böyle bir teorik çalışma, bilim hayatının içsel ve dışsal koşullarını göz önünde bulundurmak mecburiyetinde kalacağı için, çok etraflı bir birikime sahip bilim tarihçileri tarafından gerçekleştirilebilecektir; ancak bu konuda geç kalınması, empirik çalışmaları yönlendirme konusunda da ciddi sıkıntıların yaşanmasına yol açabileceği için büyük bir mahzur olarak görülmelidir.

Osmanlılar'da Bilimsel Düşüncenin Yapısı adlı çalışmamızda ve ardından yazdığımız birkaç makalede, kuramsallaştırma konusunda birkaç adım atılmıştır. Buna göre, bilimsel bilginin ülkemizdeki oluşum ve dönüşüm süreçlerini kavrayabilmek için, takip edilmesi gerek en doğru yol, bunların içinde şekillenmiş oldukları siyasî, iktisadî, hukukî, toplumsal ve kültürel yapıları, birbirleriyle bağlantıları ve etkileşimleri çerçevesinde anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır. [Kültürel yapıları analitik ve sentetik çalışmanın temelini aldığı için, bu girişim “Yapısal Kuram” olarak adlandırılabilir]. Yapısal çözümleme, çoğu kere gözden kaçan neden-sonuç ilişkilerinin belirlenmesini ve birbirleriyle ilişkilendirilmesini sağladığı için, tarihsel araştırmanın “bilimselleşmesi”nin önünü açacaktır.

Sonuç olarak diyebilirim ki bilim tarihi araştırmalarımızın ve öğretimimizin, yukarıda belirtmiş olduğum gelişmeler ve fikirler çerçevesinde geliştirilmesi gerekecektir; aksi taktirde, “tarihsel bütün”ü görme olanağımız kalmayacak ve çalışmalarımız kısır bir alana mahpus kalacaktır.